

ЗА НЯКОИ ПРОЯВИ НА СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦИЯ В НОВАТА БЪЛГАРСКА ЛЕКSIKA

Ваня Зидарова
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

ON SOME MANIFESTATIONS OF SEMANTIC DERIVATION IN NEW BULGARIAN VOCABULARY

Vania Zidarova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Secondary nomination is a process of lexical development. It is very active in present days. The paper observes the cases of formation and integration of new lexical meanings in the semantic system. The processes are examined on the material of Bulgarian semantic neologisms.

Key words: semantics, lexical meaning, secondary semantic development, neologism

Неологизацията е неизбежен процес във всички езици, тъй като речникът представлява отворена динамична система и основното му предназначение е да предостави необходимите номинативни средства за означаване на съществуващите извън езика явления. Неологизацията е процес, в резултат на който в лексикалната система се появяват нови лексеми или семеми. Основен проводник на новите думи и значения и съществен фактор за налагането им в обществената практика са медиите – преса, радио и телевизия, чиято роля се обуславя от широкото им социално въздействие и способността им да влияят върху колективното езиково съзнание. Обикновено появата на нови думи в речника се извършва постепенно, но има периоди, в които неологизацията се превръща в особено активен метод за словообразуване. Това са периоди на значими обществено-политически и икономически промени, на бурно развитие на материалната култура, на технологиите. Такъв именно период е краят на ХХ и началото на ХХI век. За десетина години се извърши подмяна на голяма част от речника на бъл-

гарския език, появиха се необичайно голямо количество нови думи. Те трябваше да отговорят на новите номинативни и комуникативни потребности на обществото. Процесите на обновление на речника привлякоха вниманието и на специалистите, в резултат на което в българското езикознание се създадоха изследвания, посветени на новите думи в лексиката (Йорданова 1993, Парзулова 2002, Виденов 1999, Речник 2001, 2010, Благоева 2006, Колковска 2008 и други).

Като „нови“ се определят лексеми и значения, появили се през най-новия етап от развоя на речника и сравнително неусвоени още от езиковата система. Понятието „новост“ е доста неуловимо, което е причина за известна относителност на самото съдържание на термина неологизъм. Неологизмите могат да бъдат от домашен произход, създадени чрез словообразователните средства в съответния език, или от чужд произход. Неологизмите са думи и значения, появили се или активизирали се в речника на езика в относително скорошно време, които пораждат усещане за новост у носителите на езика. Съществени за неологизмите признаци са: актуалност, новост, неутвърденост в колективната практика, все още ниска фреквентност. Определянето на една дума като неологизъм има конкретноисторически характер, така че всяко време има своите неологизми.

Неологизмите в речника на един език могат да се структурират в три основни групи – лексикални, функционални и семантични неологизми. Това деление се основава на следния показател – кой аспект на лексемата е иновативен: форма (съпроводена и с ново значение), семантика или употреба.

Лексикалните неологизми са новосъздадени или новозаети думи в речника. Появяват се с номинативна цел, по-рядко със стилистична. Те са плод на първична номинация, в която могат да участват както домашни, така и чужди елементи: *топломер, кабеларка, сапунка, маршрутка, таксиджия, дебелириум, чалгар, миска, мисизка, плеймейтка, мутреса, туроператор, еврокомисар*. Новозаетите са думи от чужди езици, които сме възприели поради липса в дадения момент на адекватно название в българския речник. Макар че нерядко такива думи се появяват и в резултат на ниска езикова култура или социална мода, водещи до безкритично посягане към чужда езикова система. По-голяма част от новозаетите през последните десетилетия думи са били необходимост, поради което и трайно се установиха в българската лексика и говорна практика. Например: *банкомат, рейтинг, имидж, фитнес, лизинг, лиценз, дилър, брокер, реституция, приватизация, бодибилдинг, солариум, букмейкър, пиар, мейл, роуминг,*

праймтайм. Определените като „лексикални“ неологизми водят до количествено развитие на речниковата система.

Но номинативните възможности на езика могат да се развиват и по пътя на качествени промени. Съществуващи в езика думи да се възстановят в говорната практика или да се преосмисли значението им, като им се придаде нова, допълнителна семантика. Затова можем да обособим още два вида неологизми – семантични и функционални.

Функционалните неологизми са думи, преминали поради архаичността си в пасивната лексика. Те биват актуализирани, „реанимирани“ и се връщат отново като активна лексика. При тази повторна актуализация думите обикновено запазват присъщото им значение, като промяната е чисто функционална – от пасивния към активния речников фонд. Такива думи в последните десетилетия са *стачка, чалга, кмет, община, общинар, новинар, фабрикант, полицай, жан-дармерия, настоятелство, сараф, господин, госпожа*.

Семантичните неологизми се създават в резултат на семантична деривация. Семантичната деривация е неизбежен процес във всички езици. В резултат на този процес възникват т.нар. семантични неологизми. Това са нови семеме, нови лексикални значения, които думата придобива. Те разширяват номинативните възможности на думата, а като цяло – качествено развиват речниковата система. Семантичната деривация е в известен смисъл проява на езикова икономия – материалният носител се запазва, докато неговите функционално-номинативни възможности се увеличават. Поради тази причина в езиците, развили достатъчно добре количествените параметри на лексиката си, семантичното словообразуване е често използван метод за обогатяване на речника.

Семантичните неологизми са разновидност на неологизмите като лексикална парадигма. Както и останалите видове неологизми, и семантичните възникват предимно с номинативна цел. Те се формират като структурно-семантични единици в отговор на нуждата да бъде ословесен нов фрагмент от обективната действителност. Когато възможностите за първична номинация или заемане на чужда дума са неприложими, в езика се формира семантичен неологизъм. По този начин новият денотат бива ословесен, без да се променя и увеличава количествено лексикалната система. Семантичните неологизми възникват в резултат на вторична номинация. Това са нови значения на съществуващи и преди това думи, с които значения се назовава нов денотат. Например: *чистачка* – ‘приспособление за почистване предното стъкло на автомобил’, *мутра, борец* – ‘представител на силова

групировка’, *вирус* – ‘програма, която причинява щети в компютърната система’, *совалка* – ‘вид космически кораб’, *меню* – ‘списък на операциите, които извършва дадено устройство’; *верига* – ‘обединена поредица от търговски обекти’.

Разбирането за понятието „семантичен неологизъм“ не е предмет на спорове и учените се обединяват около, общо взето, единно мнение. Според С. Колковска към новите семантични единици трябва да бъдат отнесени два вида значения: 1. Нови елементи в семантичната структура на вече съществуващи в нашия език думи и съчетания. Това са всъщност техните нови значения, т.е. семантичните неологизми. Например новата семантична единица в семантичната структура на прилагателното *козметичен* – „който е свързан с дребни, несъществени подобрения или изменения в нещо“ (козметични промени, козметична реформа); 2. Елементи на семантичната структура на новите думи и словосъчетания, т.е. на лексикалните неологизми. Това са всъщност значенията на лексикалните неологизми – значения, които като единици на семантичната система на езика също са нови. Различието на този вид семантични единици от предходните е, че те се появяват в езика заедно със съответната формална единица, с която образуват едно цяло“ (Колковска 2008). Становището на авторката се изразява в следното: разграничените два вида нови семантични единици – семантични неологизми и значения на лексикалните неологизми, ще означим с общия термин нови значения, като по този начин влагаме в него съдържание, по-широко от обичайния смисъл, с който той се използва в неологията. Основание за това разширяване на съдържанието на термина е, че от гледна точка на семантичната система на езика и двата вида означени от него значения са нови (Колковска 2008).

Според нас обаче това е твърде широко разбиране и всъщност не диференцира лексикалните (новите знаци) от семантичните (новите значения на стари знаци) неологизми. Съгласно с нашето виждане по въпроса тук под семантичен неологизъм ще се разбира единствено лексема, придобила ново лексикално значение. А семантичната деривация ще се разбира като процес на формиране на нови, вторични лексикални значения.

Семантичната деривация е неизбежен процес във всички езици. В резултат на този процес възникват т.нар. семантични неологизми. Това са нови семемеи, нови лексикални значения, които думата придобива. Те разширяват номинативните възможности на думата, а като цяло качествено развиват речниковата система. Семантичната деривация е в известен смисъл проява на езикова икономия – материалният носител

се запазва, докато неговите функционално-номинативни възможности се увеличават. Поради тази причина в езиците, развили достатъчно добре количествените параметри на лексиката си, семантичното словообразуване е често използван метод за обогатяване на речника.

Семантичните неологизми са разновидност на неологизмите като лексикална парадигма. Както и останалите видове неологизми, и семантичните възникват предимно с номинативна цел. Те се формират като структурно-семантични единици в отговор на нуждата да бъде ословесен нов фрагмент от обективната действителност. Когато възможностите за първична номинация или заемане на чужда дума са неприложими, в езика се формира семантичен неологизъм. По този начин новият денотат бива ословесен, без да се променя и увеличава количествено лексикалната система.

След 1990 г. в българското общество се извършиха фундаментални обществено-политически и икономически промени. Това породило и необходимостта от подмяна на част от лексикалния фонд, замяна на едни названия с други, активно заемане на чужди думи, бурен развой на словообразователните процеси, разширяване на съдържанието на значителен брой думи. Един от аспектите на лексикалната динамика, характерна за края на XX и началото на XXI век, е свързан с големия брой неологизми.

Подчертаното активизиране на неологизационните процеси в българската лексика в периода след 1989 г. поражда необходимост от съвременна и адекватна лексикографска регистрация на новите лексикални и фразеологични единици. Тази необходимост доведе до създаването на първия за българския език „Речник на новите думи и значения“, в който са фиксирани както лексикални, така и семантични неологизми, интегрирани в лексикалната система (Речник 2001).

Наблюденията ни върху някои прояви на семантична деривация ще се базират върху сравнение на два речника от тълковен тип: „Български тълковен речник“ (1994) и „Речник на новите думи и значения“ (2001). В първия речник намираме отразени вече някои от продуктите на семантична деривация, възникнали очевидно след 1989 г. Например: *вирус* – ‘програма, която причинява щети на файловете’; *пират* – ‘човек, който ползва чужд интелектуален продукт, без да има лиценз’; *банка* – ‘масив от данни в определена сфера’; *пакет* – ‘съвкупност от мерки, услуги’; *пирамида* – ‘измамна финансова структура’. Като имаме предвид денотатите, обобщени в тези значения, явно е, че това са абстракции, възникнали след обществено-политическите промени, и можем да ги отнесем към неологизмите, отнасящи се до

началото на 90-те години. Вземайки за отправна точка този тълковен речник, ще проследим някои семантични иновации, които не са отразени в него, но са отразени в Речника на новите думи и значения от 2001 г. Това показва, че като абстракции те са се формирали в периода 1994 – 2000 г. и спрямо 2000 г. вече са били лексикализирани.

В тематично отношение това са семантични иновации, отнасящи се предимно до политиката, обществените отношения и новите технологии. Това са именно сферите, в които обективните промени са най-много и съответно неологизацията протича най-активно – както лексикалната, така и семантичната.

Ето откритите в резултат на сравнението на двата лексикографски източника случаи на семантична деривация:

Агитка – 1. група лица, които агитират; 2. група от футболни фенове

Барета – 1. мека шапка без периферия; 2. служител от специалните

Борец – 1. състезател по борба; 2. който се бори за някаква кауза; 3. бивш спортист, който се занимава с рекет или охранителна дейност

Бръмбар – 1. твърдокрило насекомо; 2. подслушвателно устройство

Бухалка – 1. късо плоско дърво; 2. гимнастически уред; 3. член на престъпна групировка, прилагащ насилие

Екстра – 1. който е с изключителни качества; 2. допълнително удобство

Замразявам – 1. охлаждам нещо до втвърдяване; 2. прекратявам функционирането на нещо; 3. фиксирам цени и доходи

Източвам – 1. точка докрай, изливам някаква течност; 2. присвоявам доходи от предприятие, банка

Интервю – 1. журналистически жанр; 2. беседа; 3. разговор при кандидатстване за работа

Магистрала – 1. главен автомобилен път; 2. ивица кокаин

Муле – 1. домашно животно, приплод от кобила и магаре; 2. куриер на наркотици

Мутра – 1. грозно лице; 2. лице от силовите групировки

Пирамида – 1. геометрично тяло; 2. монументална гробница в Древния Египет; 3. гимнастическа фигура; 4. измамна финансова структура

Подгрявам – 1. затоплям, претоплям нещо; 2. музикално изпълнение, обикновено преди основния изпълнител

Промоция – 1. публично присъждане на научна степен; 2. представяне на нещо ново; 3. предлагане на по-ниска цена

Табакера – 1. метална кутия за цигари; 2. вид мансарден прозорец

Чалга – 1. музика, свирня; 2. музика с ориенталски и балкански ритми, попфолк

Резултат от семантична деривация са последните значения, които не фигурират в тълковния речник от 1994 г., но са отразени в речника на новите думи и значения. Това са семантични неологизми, формирани явно през втората половина на 90-те години. Оттогава досега процесите на семантична деривация продължават, така че съдържанието на речника от 2001 г. може да се нарече относително актуално. Това положение е нормално, защото лексикографската практика по принцип изостава от реалното състояние на езиковата система. В особена степен това важи за неологизмите, чийто живот е подчертано динамичен. Активните процеси на неологизация, които продължават и днес, наложиха издаването на втори речник на новите думи (Речник 2010), в който да се добавят неологизмите, формирани в периода 2001 – 1010 г., както и да се отстранят пропуските, допуснати в предходното издание на речника. В новото издание на речника са отбелязани около 700 семантични неологизма при общо около 5000 нови думи в речниковото тяло. Това е доста по-малко като количество в сравнение с лексикалните неологизми, което говори, че неологизацията в съвременния български език е свързана на първо място със заемането на нови думи от други езици, на второ място – с образуването на нови думи с домашни средства, и най-рядко се прибегва до семантично трансформиране на познати вече думи.

Какво прави впечатление при анализа на семантичния развой на горните лексеми?

И домашни, и чужди думи са подложени на семантична деривация. Понякога семантичната деривация е „наследена“ при заемането на чуждата дума. Например *мишка* – ‘дребен гризач’ и ‘*входно устройство на компютър*’ (от англ. Mouse). При повечето от лексикалните неологизми, заети от английски в областта на технологиите, полисемията е заложена в самата заемка и продължава да е актуална и в българския език – срв. значенията на *икона*, *меню*, *диск*, *архив*, *вирус* в български и английски език. Не са малко и случаите, в които семантичният неологизъм е формиран на българска почва – *барета*, *пирамида*, *фараон*, *магистрала*.

Особено характерни за разглеждания общественно-политически период са преосмислените названия на цветовете в съответствие с по-

литическия символ: *червен* – ‘привърженик на БСП’, *син* – ‘привърженик на СДС’, *тъмносин* – ‘краен привърженик на СДС’, *жълт* – ‘привърженик на НДСВ’, *зелен* – ‘привърженик на екопартия или екодвижение’. Макар и с лек нюанс на експресивност и разговорност, тези значения се наложиха в публичната реч.

Тъй като наблюдаваните семантични неологизми са възникнали сравнително скоро, метафората и метонимията, заложили в номинацията, са доста явни. Все още не е избледняла връзката с прякото значение, което пък прави тези значения натоварени с лека конотация (напр. *барета*, *мутра*, *пирамида*, *муле*). Независимо от това, че формирането им е станало не по стилистични, а по номинативни причини.

Както може да се очаква, преобладава метафоричното преосмисляне (*пирамида*, *вирус*, *агитка*, *източвам*, *подгрявам*, *табакера* и т.н.) пред метонимичното (*бухалка*, *барета*, *син*, *жълт*, *червен*). Това е съотношение, характерно за деривационния механизъм при вторична номинация.

Новите значения не просто се налагат в лексикалната система, но и се включват в процесите на лексикална деривация. Например *чалга* – *чалгар*, *чалготека*, *чалгаджия*, *чалгаджийски*; *мутра* – *мутреса*, *мутренски*, *мутробарок*; *промоция* – *промоционален*, *промотирам*, *промо*; *бухалка* – *бухалкаджия*.

Някои наложени вече лексеми придобиват ново значение в състава на сложни думи. Например: *автородео*, *автоджамбазин*, *автоморга*, *еврокомисар*.

След възникването си семантичните неологизми се подлагат на т. нар. семантична интеграция. Терминът „семантична интеграция“ е въведен от М. Попова за означаване на един от видовете интеграция на заетите думи с интернационален характер, като под интеграция се разбират процесите на тяхното по-дълбоко приобщаване към езика приемник в словообразователен и семантичен план. Част от посочените тук неологизми вече са били интегрирани и дори са минали в сферата на семантичните архаизми. Това са понятия, характерни за кратък период от време, главно за началото на 90-те години. Например *ваучер* – ‘документ за масова приватизация’; *фараон* – ‘човек, оглавяващ финансова пирамида’. Лексемата *ваучер* на базата на значението ‘документ за предплатена услуга’ разви семантичната иновация ‘карта за предплатени разговори в системата на мобилните комуникации’.

Някои нови значения, познати и използвани активно в колективната реч, не са намерили място в речника на новите думи. Например: *паяк* – ‘съоръжение за вдигане на неправилно паркирани авто-

моби́ли’; *жълт* – ‘отнасящ се до НДСВ’; ‘таблоиден, клюкарски’. Възможните причини за тези пропуски са две: или става въпрос за лексикографски пропуск, т.е. значенията са убягнали от вниманието на авторите, или за липсата на лексикализация на новото значение. Националното движение Симеон Втори е официализирано през април 2001 година и е напълно естествено отсъствието на свързаните с него номинации. Но при „паяк“ и „жълт“ със значение ‘клюкарски, таблоиден’ и „зелен“ със значение ‘екологичен, привърженик на екологията или на съответната партия’ (последните две са метафори заемки) вероятно става въпрос за лексикографско недоглеждане, тъй като тези две значения се наложиха още в първите години на 90-те. Подобни пропуски са неизбежни. Те се дължат най-често на разминаването в динамиката на езиковата и лексикографската дейност. По обективни причини речниците винаги изостават спрямо узуса и езика.

ЛИТЕРАТУРА

- Благоева 2006:** Благоева, Д. Неологизмите в съвременния български език. // *Български език и литература*, 2006, 6. < <http://liternet.bg/publish/bel/>>.
- Благоева 2008:** Благоева, Д. Съвременни подходи в българската неография (проблеми и перспективи). // *Български език*, 2008, 1. < [http:// balgarskiezik.org/1_2008.html](http://balgarskiezik.org/1_2008.html)>.
- Български тълковен речник 1994:** *Български тълковен речник*. (ред. Д. Попов). София, 1994.
- Виденов 1999:** Виденов, М. *Езикът и общественото мнение*. София, 1999.
- Йорданова 1993:** Йорданова, Л. *Езикът на промяната*. София, 1993.
- Колковска 2008:** Колковска, С. Динамика и утвърждаване на новите лексикални значения в българския език. // *Български език*, 2008, 1. <[http:// balgarskiezik.org/1_2008.htm](http://balgarskiezik.org/1_2008.htm)>.
- Парзулова 2002:** Парзулова, М. *Неологизмите в съвременния български език*. София, 2002.
- Речник 2001:** *Речник на новите думи и значения* (ред. Ем. Пернишка). София, 2001.
- Речник 2010:** *Речник на новите думи в българския език* (ред. Ем. Пернишка). София, 2010.